De ingebouwde leugen

Waarom waren de verhoudingen in oktober al verziekt?
Ze waren al verziekt bij de formatie. Ik was tijdens een groot deel van de kabinetsformatie in Suriname en had die slechts op een afstand gevolgd. Direct na Suriname was ik met vakantie in Spanje. Toen ik terugkwam om met de fraktie over een eventueel ministerschap te praten heb ik precies gezegd hoe ik erover dacht. Ik heb gezegd wat ik onzin vond in het programma en wat ze wel en niet van me konden verwachten. Ik had ook helemaal geen zin om minister te worden en vond dat ik daar niet geschikt voor was. Ik had bovendien boeiend werk in Suriname, ik deed het TV-programma De Achterkant van het Gelijk erbij en was van plan in die lijn verder te gaan.
Maar na verloop van tijd ontstaat dan toch het gevoel van onontkoombaarheid. Ik zag er tegenop, maar was aan de andere kant blij dat de fraktie mij vroeg dit te doen. Daarmee verdween toch ook wat 'oud zeer', gevoelens uit vroegere episoden van de partij.
Onder het gevoel dat ik minister zou worden werd ik steeds rustiger, ik dacht: 'Zo gaat het leven en je springt maar.' In de laatste twee weken voor de formatie zag ik echter wel dat we bezig waren met het onmogelijke. In dat kabinet moest het onmogelijke met elkaar verenigd worden. Achteraf gezien had ik het toen veel harder moeten spelen. Ik heb wel tegen Jan Terlouw gezegd dat hij bezig was met het opbouwen van een 'zweer', dat we op deze manier niet meer mee moesten doen aan een kabinet. Het hele proces was toen al te ver gevorderd. Dat gedonder met die voetnoot gaf voor mij het meest herkenbaar aan dat op zo'n manier mensen niet met elkaar in een kabinet moesten gaan zitten. Voor die voetnoot stond veel meer: een latente agressiviteit ten opzichte van elkaar.

Het ontstaan van het kabinet-Den Uyl in '73 ging ook niet zonder problemen.
Daar geloofde ik in. Daar geloofde aanvankelijk niemand in maar ik wel. Toen die verkiezingen van '72 achter de rug waren en wij zes zetels hadden (en vijf verloren) was ik de enige die vond dat er een mogelijkheid was om een links kabinet te maken. Daar geloofde ik zelfs nog méér in dan Den Uyl.
Ik was de enige in de fraktie, en alleen Hans Gruijters zei: 'Oké, ik zie het ook niet maar...' Die had zo'n beetje de houding van: 'Jij bent chef, als

jij het ziet, ga je gang maar.' En dat is een proces van zes maanden geweest waarin stap voor stap duidelijk werd dat het inderdaad wel kon. Goed, dat was het omgekeerde. Nu heb ik Jan afgeraden door te gaan met de formatie.
De spanningen in het kabinet-Van Agt II hebben te maken met dingen die in het verleden gebeurd zijn, o.a. bij de formatie van het kabinet-Den Uyl. 't Heeft te maken met de persoonlijkheden van Dries van Agt en Joop den Uyl die inderdaad niet samen in een kabinet hadden moeten zitten. Die spanningen konden niet in de formatie van dat kabinet-Van Agt worden opgelost en ook niet daarna. Het kabinet-Van Agt II is in feite domweg een doorgaan van de formatie geweest. Die regering had net gedaan alsof de formatie was afgesloten, maar die was niet afgesloten. Dat was de ingebouwde leugen: doen alsof er een kabinet was.
We hadden dat kunnen zien aankomen. Voor het laten doorgaan van het kabinet was nog maar één rechtvaardiging, namelijk wanneer wij besloten hadden daarin een hoofdrol te spelen. We zaten immers op de wip en konden allebei de partijen chanteren met het feit dat ze in de minderheid terecht zouden komen. We hadden zo beide partijen kunnen dwingen tot (meer) compromissen. Wie in de minderheid zou komen zou aftreden en de rest zou doorgaan.
Welnu, òf je verhindert dat het tot stand komt òf je speelt de hoofdrol als je op de wip zit. We hebben beide niet gedaan. Ik bedoel dan duidelijk een machiavellistische rol.

Mentaliteit en machtswoord

Zijn D'66-ers daartoe wel in staat en leende de situatie zich daar wel voor?
Dat is inderdaad een oud probleem in D'66. De mentaliteit, die het bereiken van de doelstellingen in de weg zit. Dat is in het algemeen zo, maar naarmate je je in verantwoordelijke situaties begeeft, heb je meer de plicht om de zwakke punten van jezelf in te zien en ja, daarop aan te pakken. De moeilijkheid van Jan was dat hij onderschat had wat het is om partijleider èn minister van Economische Zaken te zijn. EZ is in hoge mate ambtelijk. De politieke problemen en economische problemen hopen zich daar op. De grootste fout die gemaakt is in de formatie was de ministeriële positie van de drie partijleiders.
Dries was premier op een plaats waar Joop ooit vroeger gezeten had, Joop als minister van Sociale Zaken en Jan als minister van Economische Zaken. Het is toch al zo dat er rollen gespeeld worden in ons gematigde kapitalistische bestel. Daar wordt van uitgegaan, dat het evenwicht gevonden wordt door de factoren kapitaal en arbeid met elkaar te laten botsen. Dat geeft een schok, en dan ontmoeten werkgevers en werknemersorganisaties elkaar. De partijpolitiek moet je ook een beetje zo zien. Financieringstekort en EZ enerzijds, werkgelegenheid en SoZa anderzijds stonden daar als representanten tegenover elkaar. Het erge was dat

er een loopgravenoorlog ontstond en dat de partijpolitieke rollen samenvielen met de maatschappelijk economische rolverdeling. In de schuttersput aan de arbeidskant (Sociale Zaken) zat de partijleider van de socialisten en in de schuttersput van de kapitaalsfactor, gerepresenteerd door Economische Zaken, daar zat de partijleider van D'66. Door het samenvallen van die twee rollen was het alsof D'66 aan de kant was gaan staan van één van die combattanten, nl. de kant van Economische Zaken. Dáárom hebben wij de rol die we zouden moeten spelen, niet gespeeld. En Jan, die met veel idealen gedacht had aan de renovatie van de economie, had niet voorzien – wat ik me best kan voorstellen – hoe zijn rol van politiek leider zou gaan samenvallen in de spel-afspraak met de rol van een kapitaalsfactor, dus van Economische Zaken tegenover Sociale Zaken. Daarin overheerste die rolversterking de rol die D'66 gewoon als politieke macht had moeten spelen.

Wat telt is het machtswoord: wie komt in de minderheid. Dat machtswoord is twee keer gesproken: bij de breuk in oktober '81 en bij de val in het voorjaar '82. Maar dat was aanvankelijk niet een eensgezind antwoord.
Het gaat erom in welke omstandigheden je tot een keuze moet komen en òf je dan een machtswoord mag spreken. Bij die eerste kabinetscrisis in oktober, heb ik voorgesteld om, toen Dries dreigde met een finaal stuk te komen, als houding aan te nemen: iedereen die op dìt moment met een finaal stuk komt om het erdoor te drukken, die krijgt om die reden – ook al staat er het grootste gelijk van de wereld in – onze stem tegen. Want een finaal stuk is een stuk waar je ja of nee tegen mag zeggen. De premier heeft wel het recht om dat te doen, maar pas als alle middelen zijn uitgeput en er een werkelijke dialoog is geweest. Welnu, ik vond dat de mensen die pogingen niet hadden gedaan. Alleen gebèkvecht. Ik vind dat onder die omstandigheden een premier òf een vice-premier niet het recht heeft iets door te drukken. En dat noem ik dan gebruik maken van je macht. Jan en Henk dachten daar anders over, die zeiden: 'Er staat veel meer gelijk in het stuk van Van Agt. Die heeft meer gelijk dan Den Uyl.' In die nacht, daar ben je bij geweest, heb ik de slag verloren. Er is toen binnen D'66 een compromis gesloten, waarop de hele D'66-kabinetsfraktie voor het stuk dat Van Agt op tafel had gelegd heeft gestemd, maar er werd een gezamenlijk demissionaire status geëist. Anders had ik niet meegedaan, maar met de socialisten meegestemd en was ik daarna afgetreden. Laurens Jan was terecht bang dat dit de partij zou doen splitsen. Hij deed een beroep op mij om de meerderheid te volgen en voor het stuk van Van Agt te stemmen. Goed, heb ik gezegd, dan zal ik dat doen, maar onder voorwaarde dat geëist wordt dat iedereen zijn ontslag neemt, collectief, waardoor het minderheids-meerderheidspunt wegvalt en we allen weer gelijkwaardig terug zijn in de formatie. Je kunt in dit soort situaties de kop nemen, dan bepaal je voor een deel de ontwikkeling. Je kunt er ook achteraan lopen. Dan ben je nog steeds op de wip en moet je dus diè

kant of diè kant uitgaan, maar dan laat je anderen de keuzemogelijkheid bepalen.
De situatie heeft zich in zekere zin herhaald bij de tweede breuk, in het voorjaar '82. Er was nadat de kaarten eenmaal geschud waren geen redden meer aan. Het kabinet was van niemand en nìemand kon de val nog verhinderen, hoogstens uitstellen. Na de laatste stemming over het eindvoorstel van de premier ging het om de vraag of wij onze portefeuilles ter beschikking stelden. Jan vond op het moment suprème: de PvdA heeft ontslag genomen, die moeten maar naar de Koningin en wij zullen ons beraden over wat wij doen. Dat was ook de houding van Dries van Agt. Maar Dries van Agt was er nog niet zo zeker van dat hij z'n portefeuille na dat beraad ter beschikking zou stellen. Ik houd er althans ernstig rekening mee dat hij van mening was dat het zo niet langer kon en gewoon met twee verder wilde, terwijl de derde, de PvdA, dan opstapte. Niks inleveren portefeuille, gewoon doorgaan. Ik vond dat er maar één manier was die naar mijn gevoel goed was: dat was demissionair te worden met z'n drieën, de socialisten toch op de knieën krijgen wat betreft de afspraken voor het lopende begrotingsjaar '82 en gezamenlijk wèl in grote lijnen een begroting voor 1983 voor te bereiden en in te dienen, met enkele open plekken. Dat zou gevolgd worden door verkiezingen, waarna de begroting ingevuld dan wel herzien zou worden. Het betekende dat we demissionair zouden zijn maar niet machteloos, demissionair met afspraken. Daarom was het van het begin af aan nodig om onze rol ook tegenover de socialisten te vervullen en tegelijkertijd meteen onze portefeuilles ter beschikking te stellen. Dat hoort, vind ik, bij de identiteit van D'66, bij onze opvattingen. Van Agt wilde meteen naar de Koningin, maar ik wist toevallig dat die naar de lezing van Kissinger zat te luisteren. In die anderhalf uur respijt konden wij D'66-ers ons beraad hebben gehad. Zo heeft Van Agt alsnog tegelijkertijd met het ontslag van de socialisten onze portefeuilles kunnen aanbieden.

Onvermijdelijke crisis

De Tweede-Kamerfraktie eiste bij de crisis in mei '82 dat de D'66-ministers een eigen voorstel zouden doen. Terlouw vond dat in het eindbod van Van Agt al veel elementen van eerdere D'66-voorstellen waren verwerkt. Hadden jullie nog méér kunnen doen?
Nee, toen niet meer. Het was duidelijk dat onder andere door de starre houding van Joop op dat moment de crisis onvermijdelijk was. Ik wist dat de andere ministers van de PvdA niet altijd op dezelfde lijn zaten als Den Uyl, maar vaak uit loyaliteit met Joop meededen. De PvdA zat met de moeilijkheid van een sterk gepolitiseerde achterban. PvdA-ministers functioneren meer dan anderen in het verlengde van de fraktie en partij. In die periode was het in toenemende mate zo dat de toespitsingen toch kwamen tussen Van Agt en Den Uyl. Het is vele malen voorgekomen dat

er tussen die twee een conflict ontstond en dat de andere ministers, inclusief de ministers van de PvdA, met samengetrokken tenen naar die standpunten zaten te luisteren. Ik heb wel eens voorgesteld om de zgn. Vijfhoek juist niet bijeen te laten komen en om vier andere ministers het regeerprogramma te laten schrijven.
De crisis was onvermijdelijk geworden en de oorzaken liggen in een lange, lange aanloop. Het was ook niet zo dat op het laatste moment, toen die formulering daar lag, er van de PvdA-ministers vijf wèl van mening waren dat ze dat moesten nemen, en één niet. Nee, het was in het hele proces daar naar toe, waarbij de toespitsingen steeds feller werden, dat daarin Den Uyl's stellingname vaak niet gedeeld werd door de andere ministers. Alleen – en dat is bij de PvdA ontzettend sterk – Joop voert aan, dus zijn zij solidair. Dat had mij echter het teken gegeven dat er mogelijkheden lagen om het te keren en wel tot afspraken te komen en met z'n drieën demissionair te blijven. Maar Laurens Jan en Jan wilden daar niet meer aan.

Naar buiten toe is vanuit de PvdA toch weinig gebleken dat zo'n gezamenlijke uitkomst nog tot de mogelijkheden behoorde. Je zegt toch ook zelf dat het volkomen vastgelopen was?
Ik ben naar Marcel van Dam gegaan en heb gezegd: 'Marcel, luister eens, het is voor jullie partij (ze stonden toen vreselijk slecht) en het is voor mijn partij een ramp als er een breuk komt.' In het eerste heb ik me vergist, in het tweede niet. 'We moeten zorgen dat we niet uit elkaar gespeeld worden, zowel t.a.v. de verkiezingen als van het kabinet daarna. We moeten dus met z'n drieën demissionair blijven. Daarvoor is nodig dat jullie een flink stuk van je verlies nemen. Als jullie dat nemen, dan maken we de afspraak dat we '82 uitvoeren zoals afgesproken en dat we voor '83 de begroting indienen. Dat is een tentatieve begroting, waarvan jullie mogen zeggen dat de definitieve vaststelling wordt gedaan straks bij de volgende regering. Daar gaat de verkiezingsstrijd over. Die dienen we met z'n drieën in en we kunnen een paar punten desnoods openlaten waar de echte grote frictie zit.'
Marcel was het daar mee eens en zou met de andere ministers contact opnemen. Hij zei mij de volgende dag dat 5 ministers van de 6 bereid waren op die lijn te gaan zitten en dat ook Wim Meyer gezegd had dat hij dat bespreekbaar vond. Die had zijn fraktie nog niet geraadpleegd. Ik heb dat medegedeeld in de vergadering die we toen hadden met de Tweede-Kamerfraktie. Toen zei Laurens-Jan: 'Dan zal ik nu Wim Meyer bellen.' Ik waarschuwde dat hij op dit moment niet anders dan een officieel 'Nee' te horen zou krijgen. Dat kreeg hij ook. Toen was het bekeken. Het is een grote politieke beoordelingsfout geweest, ook van de fraktie, die overigens voor de rest niets te verwijten is. Natuurlijk werd vervolgens in de korte informatieperiode van Steenkamp formeel vastgesteld dat een demissionaire oplossing met z'n drieën niet meer mogelijk was. Maar zo

gaat dat. Sommige processen kunnen zich slechts in een informele ruimte ontwikkelen, en als je die nastreeft moet je ze wat tijd geven. In dit geval was dat 24 uur.
In de argumentatie om deel te nemen aan een CDA-D'66-interimkabinet zaten elementen als 'wie breekt betaalt' en we kunnen ons 'profileren'. Je herinnert je dat ik de eerste keer al in de fraktie zei: 'Jongens, wat denken jullie toch te profileren. Als we in de minderheid zijn gekomen in het CDA-D'66-kabinet, hoe wou je profileren? Wij kunnen in het kabinet niet met een portefeuille wapperen, je hebt geen dreigmiddel, en de fraktie in de Kamer kan niets.' We zijn toch van een iets hoger geestelijk niveau dan dat we gevangene van een volkswijsheid zijn geworden?
'Wie breekt betaalt', ja dan moet je je afvragen, wat de oorzaken van het breken zijn. Dat is toch geen lineaire wijsheid, waar het leven zich naar moet schikken? De PvdA is er uiteindelijk prima uitgekomen en heeft alles van ons weggehaald, heeft wèl gebroken, maar niet betaald. Ik zag aankomen dat het een puinhoop zou worden als we met z'n tweeën zouden doorgaan. Toen heb ik gedacht: dat gaat de verkeerde kant op. Wat moet ik zelf nou doen? Ik had het gevoel – na al die pogingen – dat alles wat ik zou doen op een of andere manier verraad zou betekenen. Uiteindelijk heb ik in die paar dagen afwegen laten prevaleren dat ik, als ik niet zou meedoen, de partij zou splitsen. En er was een tweede punt. Ik dacht: Het zal gezien worden als de aanloop naar een rechts kabinet. Als ik me ervan distantieer dan versterk ik dat beeld. Iedereen weet dat ik niet zal meewerken aan de aanloop tot een rechts kabinet, en ik zie ook wel degelijk dat er doorgeregeerd moet worden.
Kijk, het is niet zo dat ik veel goede woorden over heb voor de manier waarop de PvdA zich toen gedragen heeft. Dat is het punt helemaal niet. Ik vond zelf ook op dat moment in het stuk van Dries van Agt meer gelijk zitten dan in het stuk dat Joop den Uyl daartegenover presenteerde. Dat heb ik ook gezegd. Maar het imago, het werkt met een grove optiek... Je trekt als het ware de Rubicon over als partij, ook al wil je dat niet. Zo heeft de optiek ook tien jaar geleden gewerkt, zij het juist in de àndere richting dan deze keer. Terwijl we toen de locomotief waren van de progressieve samenwerking leek het alsof we bijwagen waren van de PvdA. Dat was wèl het optische effect. Dat wordt versterkt als een deel van de partij dat alsmaar gaat roepen. Zie je wel, D'66 is de bijwagen.[1] Het is optisch al zo en ze zeggen het ook nog. Zo is het nu precies hetzelfde: dit kon niet anders dan de aanloop worden naar een rechts kabinet. Dat was niet onze bedoeling, niet van Jan Terlouw, ook niet van Laurens-Jan. Dat weet ik zeker, maar optisch werkte het wel zo.

Dat kan allemaal wel zo zijn, maar velen in en buiten D'66 hadden de indruk dat jij je meer zorgen maakte om de samenwerking met de PvdA dan om D'66 zelf.
Ik vond dat de PvdA erbij moest blijven. Ik weet wel dat Henk Zeeval-

king zei: 'Laten we nu eens aan onze eigen partij denken.' Dat deed ik ook. Maar ik weet dat het mechanisme van D'66 ligt in zijn correspondance met links, en niet met rechts, en het meest nabije links is de PvdA. Ik heb mijn bedenkingen over de manier waarop de sociaal-democratie, de PvdA worstelt met de macht. En dat uit zich ook in concrete politieke meningsverschillen die ik met ze heb. Ik heb ook gezegd dat ik het stuk van de socialisten waarin ze de defensie-uitgaven voor '82 op 1½% wilden zetten niet voor mijn verantwoordelijkheid zou nemen. Maar ik wist óók dat ze in de laatste fase bereid waren voor '82 meer te nemen. Ook de allerlaatste PvdA-compromisvoorstellen bij de Voorjaarsnota bevatten nog weer extra defensiebezuinigingen. Toen heb ik gezegd: 'Dat doe ik niet. Daar is geen sprake van.'

De partij D'66 heeft in het juli-congres '82 haar koers verlegd. Daarin is wel de voorkeur voor de samenwerking met de PvdA uitgesproken, maar geen blokkade meer tegen een CDA/PvdA coalitie. Is daarmee de plaats in het politieke krachtenspel veranderd?

Dat was zeker niet de bedoeling van de partij. Maar na alles wat was gebeurd – en wat er op het congres bij gebeurde – werkte het wel zo uit. Overigens moet je bedenken dat op dat moment al D'66 in opiniepeilingen de grootste klap gekregen had. Het congres versterkte die neergaande lijn.

Het probleem ligt algemener in het functioneren van politieke partijen tussen kiezers en machtsuitoefening in. Wij wilden indertijd niet voor niets de kiezers zo rechtstreeks mogelijk de macht over hen laten kiezen. Wij dachten aan kiezers, veel meer dan aan partijen. De partijen zijn instrumenten voor kanalisering van kiezers en behoren daarom functioneel te zijn. De partijen hebben echter een andere functie op zich genomen, nl. kiezers behoren zich te schikken naar wat partijen zeggen. Partijen vinden zichzelf nu belangrijk. Die bewustzijnsvernauwing, als we als congres bij elkaar zitten en iets uitspreken... Daarmee hebben we geen optisch effect bezworen. De beeldvorming zit toch op een heel andere manier in elkaar. Het gaat om mensen. We denken dat het grote beeld bepaald wordt door een partijprogramma, maar dat is voor een groot deel een gevaarlijke illusie. Partijprogramma's dienen in de eerste plaats de partijleden.

Partijprogramma's hebben de functie dat ze een groep de kans geven om eraan te werken en te voelen of ze bij elkaar horen of niet. Een partijprogramma moet je máken. Het beschrijft nooit de realiteit van het leven, maar als je eraan werkt kom je er achter welk kanaal er voor politieke wilsvorming ligt. Dat gaat dan niet zozeer over punten die erin staan, maar dat gaat over 'hoor ik er nu bij of hoor ik er nu niet bij'. En dat is natuurlijk raar, want wij zijn degenen geweest die het meest punctueel zijn geworden over partijprogramma's en ons verzet hebben tegen een beginselprogramma vol vage uitgangspunten. Dat richtte zich toen tegen

de bonzen in de maatschappij die kanalen ontwierpen waarin anderen, het stemvee, maar moesten lopen. Daartegen zeiden we, maar waar heb je het dan eigenlijk over met je grote woorden? Zullen we eens aan partijprogramma's gaan denken? En zullen we dan eens feitelijk gaan denken in geld? Dus daar zijn wij mee begonnen. En nog steeds zijn wij en moeten wij een programpartij blijven. Zònder kan het helemaal niet. Maar het moet niet tot een soort fetisjisme gaan leiden. De functie van dat alles blijft het ruimte geven, de kans geven aan mensen om te weten of ze bij elkaar een kanaal, een bedding voor politieke wilsvorming kunnen zijn voor kiezers.

Over de grenzen

Er waren in en buiten het kabinet velen die méér op de defensiebegroting wilden bezuinigen dan jij acceptabel vond. Waarom kon dat niet?
Tegen die mensen heb ik gezegd, zeg ik nòg, dat we onze nucleaire bezorgdheid niet tot een gigantische leugen moeten maken. Dat is waar we allemaal mee bezig zijn, heb ik gezegd. We zitten met een achterstand van anderhalf miljard op de defensie-begroting. Jullie vragen mij het onmogelijke waar te maken. De 'short-range'[2] moet weg en de LRTNF[3] mag niet geplaatst worden, we moeten meer op de conventionele bewapening leunen en minder op nucleaire bewapening en bovendien mag voor de conventionele bewapening niet méér worden uitgegeven. En politiek en intellectueel, in alle opzichten is dat metafysische onzin en daar doe ik niet aan mee. En dat wisten die ministers zelf ontzettend goed. Ik wist dat ze daarin eigenlijk mij gelijk gaven, maar dat was moeilijk te verkopen tegenover de frakties. Ik wist ook in de allerlaatste fase dat ze 1,8% voor 1982 zouden accepteren. In die stijging zaten de laatste kortingen en bezuinigingen opgesloten, in de orde van enkele honderden miljoenen, en werd het NAVO-percentage van 3% natuurlijk helemaal niet gehaald. 1,8% stijging was dus wel het minimum, zeker voor een kabinet dat naar het buitenland moest opereren onder de belasting van de voetnoot van de Partij van de Arbeid. Die voetnoot was eigenlijk op zichzelf al niet acceptabel. Niet onacceptabel is dat een partij zegt, wij zijn tegen plaatsing, wel onacceptabel is dat de ministers een voetnoot plaatsen. Dat vind ik staatsrechtelijk en politiek niet juist. En de voetnoot zelf ontnam ons slagkracht voor initiatieven, omdat we bij ieder initiatief verdacht werden van het redden van het eigen kabinet in plaats van de wereldvrede. In dit geval moesten er juist vanuit Nederland dingen gebeuren vanwege het feit dat we hier gevoelens ontwikkelen zoals ze zijn en de voetnoot maakte ieder initiatief verdacht.

Wat zijn eigenlijk de uitgangspunten van je beleid geweest?
Behalve het leiden van het departement wilde ik in de eerste plaats proberen de voor- en tegenstanders in de nucleaire discussie weer op gehoorsaf-

stand van elkaar te brengen door een andere benadering van het probleem. De nucleaire problematiek is te lang gezien en behandeld als een technisch-taktisch probleem, terwijl het in een democratie in de eerste plaats een psychologisch probleem is.
De middelen waarmee een democratie, een cultuur zich verdedigt of wenst te verdedigen, behoren tot de cultuur. Er is sprake van een cultuurcrisis, zowel binnen West-Europa als tussen West-Europa en de Verenigde Staten. Mijn opvatting was dat je de sjablonen die er bestaan t.a.v. verdediging, militairen, buitenlandse zaken, kernwapens, geweld, rood versus dood... enz., dat je daar doorheen moest en dat je aan de grondoorzaken moest gaan werken en ook moest laten zien als departement dat je je die bewust bent. Dat is de enige manier om weer het vertrouwen te herstellen tussen het volk en zijn verdedigingsapparaat. Toen ik op de derde dag van mijn ministerschap in de kantine het personeel toesprak, heb ik deze thema's aangeroerd. Ik heb geprobeerd om zowel het ambtelijk apparaat als de militairen van deze probleemstelling te doordringen. Dat de democratie niet verder kan springen dan z'n polsstok lang is en dat de houding die tot nu toe was aangenomen alleen maar tot een 'verneinung' van de werkelijke oorzaken kan leiden met alle gevolgen vandien. Tegelijkertijd heb ik geprobeerd duidelijk te maken dat in een cultuur die zich niet geneert er een leger op na te houden, degenen die dat vak uitoefenen zich ook niet hoeven generen. Dat er militairen zijn die dat doen zullen ze nooit toegeven. Maar er zit in dit land een merkwaardig afweermechanisme. Het is geen militaristisch land. En dat voelt men. En dan krijg je een beetje alsof er persoonlijke schuld zit bij een uniform. Er is ook daarom een verdedigende houding van Defensie naar buiten toe. En dat betekende dat je verplicht was om tot de bodem te gaan met je analyse van het vraagstuk. Waarover gaat het bij mensen? Wat voor gevoelens zijn er aan de orde wanneer men zich keert tegen het dubbelbesluit? Is dat omdat men in grote mate voelt dat de Euro-strategische balans uit evenwicht raakt? Weten zij veel. Dat zijn allemaal aardige gesprekken, maar het heeft te maken met iets anders en dat andere... dat is de massa-psychologische, psychiatrische benadering van het vraagstuk en die is: wat moet de mens op den duur met voorwerpen die ver over de grenzen van zijn voorstellingsvermogen liggen?
Een uitgangspunt is dat de tegenstelling Buitenlandse Zaken – Defensie vals is. De tegenstelling dat BZ voor de ontwapening zorgt en Defensie voor de bewapening, dat zijn de profeten versus de onheilsprofeten, of laten we zeggen de havikken versus de duiven. Dat is het sjablone-denken waar het Nederlandse volk van af moet en het militaire apparaat moet daarbij een handje helpen. Dat het niet zo is heb ik in de praktijk gezien. De bereidheid, de geestelijke mobiliteit om bij Defensie tot voorstellen te komen die in het bewapeningsmechanisme ingrijpen, is vaak groter dan bij Buitenlandse Zaken. Er zijn uitzonderingen, daar valt niet iedereen onder, maar ik doel op het structureel denken van het apparaat, de men-

taliteit. En dat heeft weer te maken met het feit dat militairen wonen en werken in een Nederlandse gemeenschap, in Nederlandse dorpen of steden, ze lezen Nederlandse kranten, kijken naar Nederlandse televisie, kinderen gaan naar Nederlandse scholen, ze maken dus al die bewegingen mee en ondergaan dagelijks het generatieconflict. De kolonel maakt in zijn eigen huiskamer mee dat andere manieren van denken ontstaan en hij is geworteld in deze maatschappij. Buitenlandse-Zakenmensen lopen het gevaar dat zij nergens wortelen omdat hun circuit boven alle landen zweeft. Hun wortels liggen in dat circuit en dat neigt tot abstracties, tot diplomatieke concepties, wat tot uitdrukking komt in de bewoordingen. Er is een groot sjabloon. Kinderen gaan naar een internationale school waar kinderen zitten van internationale ouders. Die gaan naar Montevideo, naar New York, naar Melbourne, naar Tokyo, naar Parijs, naar Londen en dat circuleert... Dat moge voordelen hebben voor het internationaal verkeer, maar het heeft ook grote gevaren. De mensen die het circuit bedienen worden er ook door gevormd en versterken zo de wetmatigheden van het circuit weer. Buitenlandse politiek kan op die wijze een goed in zichzelf worden, weggegroeid van de maatschappijen, die zij zou moeten dienen. Dit verklaart ook, waarom je in de wereld van de buitenlandse politiek zo weinig besef aantreft over de toenemende problemen, die burgers hebben om zich veilig te voelen in een kernwapenstrategie, hoe onmisbaar die ook is. Maar juist die dialectiek van onmisbaarheid en toenemende onleefbaarheid heeft de onderkenning daarvan op buitenlands politiek niveau broodnodig, wil het niet tot een gevaarlijke verlamming in het veiligheidsdenken komen.
Mijn werkwijze was, naar het apparaat toe, wel vermoeiend voor hen. Het is erg persoonsgebonden, in ieder geval was het ongebruikelijk. Ik zat niet de hele dag te filosoferen. Ik heb geprobeerd enige consistentie aan te brengen en steeds langs drie hoofdlijnen trachten te werken. De eerste was, aansluitend op wat ik eerder zei over een volk, een democratie en zijn verdedigingsapparaat. De bewustwording van de paradox namelijk dat de democratie de nucleaire strategie uitholt, of anders de strategie de democratie uitholt. De tweede lijn was het versterken van de positie van de minister van Defensie in het vrede- en veiligheidsbeleid, met name de wapenbeheersingskant ervan. En tot slot het thema dat ik al vele malen eerder heb aangeroerd, de versterking van de Europese rol binnen de NAVO. Maar ja, het is slechts een begin.

Glenn Eagles

Is er niet ontzettend veel doorgeschoven naar de defensienota, die nog moet verschijnen in de loop van 1983?
Je moet een defensienota maken, en een defensienota heeft zijn nut in het maken. En daarna heb je er ontzettend veel last van, want je moet voor een periode van 10 jaar politieke risico's nemen, vooruitlopend op ge-

beurtenissen waar je allemaal in één jaar politieke verantwoording voor moet afleggen. Je moet dus zeggen: over 6 jaar de vloot vernieuwen, of de vliegtuigen vernieuwen, of de... Ja, over 6 jaar, dat is allemaal hoogst onzeker. Je moet eens zien hoe de komende defensienota onder invloed zal staan van de honderden miljoenen schade, die we met de RSV-affaire hebben opgelopen.
De defensienota is goed voor het vervaardigen. Dat loopt parallel met partijprogramma's. Ondanks dat is het goed om het defensieapparaat te dwingen in beperkte ruimtes tot voorlopige conclusies te komen en prioriteiten te stellen. Zich afvragen wat ze met een krijgsmacht aan het doen zijn. En het is ook goed dat het resultaat daarvan aan het parlement wordt getoond. Maar het is in politiek opzicht, met de ontzaglijke wisselingen en vooral de psychologische problematiek t.a.v. de verdediging op dit moment, met al die dualiteiten die liggen in de kernbewapening, al die onoplosbaarheden, in politiek opzicht is het dus bijna zelfmoord om een heldere nota te maken.
Het probleem met zo'n nota in het parlement zit o.a. hierin dat politieke partijen in hun houding ten opzichte van wat nog maar ideeën zijn, genoodzaakt zijn om terwille van hun identiteit nu al te zeggen dat ze over 8 jaar dàt nooit zullen accepteren. M.a.w. de defensienota gaat functioneren in het oude en voor D'66 zo bekende probleem van de machtsvorming en machtsuitoefening.
Omdat een defensienota per definitie op zo'n lange termijn werkt en alleen plannen behelst, zal de houding van de frakties in het parlement tegenover de inhoud daarvan voornamelijk worden bepaald door de wetten van het proces van machtsvorming.
De machtsvorming vraagt om onderscheid. Het proces van machtsuitoefening vraagt in een democratie om meerderheid, dat wil zeggen je zoekt zoveel mogelijk op wat je met elkaar ééns bent. Het machtsvormingsproces doet het tegenovergestelde. Men zoekt zoveel mogelijk op waar men het níet over eens is. Welnu, de problematiek van onze democratie is dat de machtsvorming de machtsuitoefening domineert. Dat zie je in de Kamer aan de lopende band.
Zo was ik ook genoodzaakt iets te bedenken bij de kruisrakettenvoorbereiding, ook iets van wat langere termijn. Het 'passieve en actieve fase'-onderscheid was nodig om beweging te krijgen in een bewegingsloze massa. Als we niet hadden kunnen beginnen met althans het 'passieve' voorbereidende werk, dan hadden we eigenlijk nu al 'nee' tegen de plaatsing gezegd en dan had ik helemaal geen poot meer gehad om op te staan, om überhaupt welke boodschap nog over de grens te tillen. Alle drie de partijen waren er tegen. Ik heb tegen alle drie gezegd, zonder het woord uit te spreken, dat het een eis was dat het proces moest kunnen starten. En ik zou ook afgetreden zijn als dat niet was gepikt.
Waar het om gaat is dat je probeert consistent te zijn in je denken over deze problematiek en ernaar handelt. Wat ik in Nederland zei, zei ik in

het buitenland ook. In het buitenland heb ik geprobeerd – en dat is in toenemende mate gelukt – daar een gehoor voor te vinden. Ik ben begonnen met een geheime reis naar Bonn, twee weken na ons aantreden. Een bliksembezoek met een militair vliegtuig vanaf Valkenburg, aan mijn Westduitse collega Hans Apel. Wij hebben tweeëneenhalf uur gesproken, onder vier ogen. Tot mijn grote vreugde deelde hij mijn oordeel over de achterliggende problemen bij de kernbewapening en konden we goed met elkaar overweg.
Er waren een paar punten van vitaal belang: dat er geen herbevestiging zou komen van een dubbelbesluit, dat er twee rapporten niet politiek vastgesteld zouden worden en dat we de nul-optie in de verklaring zouden krijgen. We spraken af dat we de nul-optie niet expliciet moesten invullen, omdat dat zou leiden tot een fatale verstarring van het Westen. De nul-optie heeft twee kanten: de grondgedachte en de invulling.
Het wezenlijke van de nul-optie is de grondgedachte: de bereidheid van het Westen geen LRTNF-wapens te plaatsen; het streven naar een zo laag mogelijk niveau waarbij nul het beste zou zijn. Als er nù in Genève of in de pers, en met name door de Verenigde Staten wordt gesproken over de nul-optie, dan gaat het over de tweede kant, de invulling: hoeveel raketten wij, hoeveel jullie enz. enz. Dan krijg je onhaalbare voorstellen die een alibi voor plaatsing worden. Het was heel wezenlijk dat we het hierover eens werden, want vanaf dat ogenblik hebben Apel en ik, van wie hij natuurlijk het meeste gewicht in de schaal legde als Duits minister, diplomatieke acties in Brussel (bij de NAVO) kunnen ondernemen.
Het was mijn eerste daad als minister. Het was buiten het normale kader en het had resultaat.

Ik vroeg me af of er op de NAVO-bijeenkomsten wel tijd is om zulke fundamentele discussies te voeren, zoals jouw verhaal over de 'democratische paradox'? Ze vliegen een weekend over en dan moeten zaken gedaan worden.
Er zijn fantastische dingen in Glenn Eagles gebeurd, de eerste NAVO-bijeenkomst van defensieministers waar ik heen ging, in Schotland. Ik heb daar een gesprek gehad met Weinberger, de Amerikaanse minister van Defensie, in de marge van de NAVO-vergadering zelf. Dat zette zich voort tot in zijn slaapkamer. Het is altijd moeilijk vast te stellen welk effect het heeft. Toch denk ik dat die gesprekken en de inbreng in de vergadering Weinberger in elk geval hebben doen luisteren.
Het is ons, en vooral Apel, gelukt om op het laatste nippertje de nul-optie in het eind-communiqué te krijgen. Apel betoogde dat hij de Bondskanselier aan de lijn had gehad. Enfin, onze afstemming had resultaat gehad.

Verandert er iets als zo'n gezelschap elkaar een paar keer gezien heeft?
Ja, maar zo'n gezelschap is maar kort van dezelfde samenstelling, zoals je ziet. Toch lukte het geleidelijk om de Eurogroep een meer politiek accent

te geven door meer over de politieke problemen te praten waar ministers van Defensie in Europa mee zaten. Het was een stapje naar een verder liggend doel dat ik noemde: versterking van de Europese poot in de NAVO en versterking van de posities van de Europese ministers van Defensie in het veiligheidsbeleid.

Toont de korte periode ook aan dat er wel degelijk koersveranderingen mogelijk zijn, en dat het met name niet nodig is dat de minister van Defensie zich schichtig, excuserend voor de in zijn land levende opvattingen hoeft te vertonen in de NAVO?
Er was een saillant voorval bij Defense Planning Committee in december in Brussel. Het tekent de sfeer een beetje. Er was een delegatievergadering waar wel zo'n 30 man (Nederlanders) zijn, die de DPC voorbereiden onder voorzitterschap van de minister. Op een gegeven moment zei ik dat ik op dat en dat punt een statement wilde afleggen en vroeg het volgens die lijnen voor te bereiden. Dat was nogal harde taal. Een van onze diplomatieke vertegenwoordigers ontplofte bijna en zei dat mijn taal zeker niet welkom zou zijn. 'U moet zoiets maar in het Nederlandse parlement zeggen.' Ik werd kwaad en zei: 'De hele verloedering in de buitenlandse politieke betrekkingen komt voor een deel voort uit de opvatting dat onze boodschap daar gebracht moet worden waar ze welkom is. Het omgekeerde is waar. Ik moet deze dingen hier zeggen en dat wat u bedoelt in het Nederlandse parlement.' Aan de reactie merk je dan dat men het eigenlijk met je eens is.

Nu spreken we over het belang van persoonlijke diplomatie: Jij bent een keer bij Schmidt geweest. Hoe kwam dat zo, want dat is wat ongebruikelijk?
Toen Schmidt in Den Haag was, werd hij ontvangen door een delegatie, bestaande uit Dries van Agt, Jan Terlouw en mij. Onze kennismaking begon met een nogal scherpe botsing over de kruisrakettenkwestie, maar later bleek dat hij toch meer belangstelling had dan hij had laten merken. Via zijn kabinetschef heeft hij mij uitgenodigd naar Bonn te komen voor een persoonlijk gesprek. Ik heb altijd de overtuiging gehad trouwens, dat we met de Duitsers moesten werken, vooral in de LRTNF-zaak. Dat heb ik gedaan en ik heb dat aan Dries van Agt gemeld, want normaal kan dat niet, een minister van Defensie en een Bondskanselier. Dat was in de verkiezingscampagne, in augustus '82, maar we hebben het geheim gehouden. Dat was een zeer openhartig gesprek, waarin we inderdaad op vele punten dezelfde gedachten bleken te hebben. Hij was net terug uit Hamburg en had tijdens dat weekend besloten welke strategie hij ten opzichte van de liberalen (FDP) zou volgen. Hij vertelde me hoe dat zou gaan. Hij wist dat zijn kansen om te winnen niet groter dan 20% waren, maar het was een keuze tussen verloederen of risico nemen, met een grotere kans de koninklijke weg door het dal te moeten gaan.

Je had het wel langer willen doen?
Er zijn veel losse einden. Invloed, daar ben ik diep van overtuigd geraakt, invloed is niet alleen afhankelijk van de grootte van je land. Ook als klein land kan je invloed hebben. Als je maar door de sjablonen heenbreekt.

Wat is je grootste teleurstelling?
Ik denk in houdingen, in processen. Ik heb geen wapenfeiten. Er zijn ik-weet-niet hoeveel dingen gebeurd. Het uitfaseren van de Nike, de aankoop van de Stinger... Ik heb eigenlijk in de Kamer geen problemen meegemaakt. Mijn begrotingsverdediging in het parlement had ik zelf geschreven, althans het algemene gedeelte, en daarin heb ik het gat van 800 mln dat mij was achtergelaten kunnen aantonen. Daar was ik trots op, dat ik ooit nog eens over de accumulatieprocessen van gaten in defensiebegrotingen en hoe dat structureel in elkaar zit met ondercompensaties etc. zou spreken. Kijk, je kunt pas wat als je departement vertrouwen in je krijgt. Dat begon te ontstaan. Over en weer. Dan kun je dingen gaan doen. Ook harde noten kraken, die zo'n defensie-apparaat moeilijk vallen. Grote missers heb ik niet gehad. Wel voortdurend het gevoel dat alles veel beter had gekund. Mijn grote teleurstelling is eigenlijk het functioneren als politicus in een kabinet. Niet als departementsbeheerder, maar als D'66-er in een kabinet. Ook ik heb niet in het proces kunnen ingrijpen... het proces van dat kabinet dat niet functioneerde, waarover we in het begin spraken.
Dat kabinet kòn gewoon niet.

1. Dit is een verwijzing naar de toenmalige discussie over de koers van D'66. Van Mierlo's opmerking slaat op wat toen heette de lijn-Goudsmit/De Goede.
2. 'Short-range': bedoeld wordt de nuclaire gevechtsveldswapens met een kort bereik, die vooral in West-Duitsland zijn opgesteld. In Nederland wordt sterk getwijfeld aan de juistheid en het nut van de wapens en pleit men voor afschaffing c.q. reductie ervan.
3. LRNTF, ook wel INF: de 572 Pershings en Tomahawks aan NAVO-zijde, waarover de discussie is ontstaan sinds het zgn. dubbelbesluit van 1979, en waarover in Genève nu wordt onderhandeld. Kortheidshalve spreekt men wel van 'kruisraketten'.